(ब) लौकिकसाहित्यम्

(क) प्रमुख-नाटकानि -

प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

महाकविना भासेन विरचितं 'प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्' प्रसिद्धं नाटकमस्ति। अस्य नाटकस्य कथानकः 'स्वप्नवासवदत्तम्' इत्यस्य पूर्वभागः विद्यते। अस्मिन् नाटके यौगन्धरायणनामामात्यस्य स्वामिभक्तं चरित्रं नितान्तमेव मनः आवर्जयति। चतुर्षु अङ्केषु विभक्तमिदं नाटकं प्रकरणरूपमस्ति। अस्मिन् वत्सराजोदयनेन सह उज्जयिनीनरेशस्य महासेनस्य पुत्र्याः वासवदत्तायाः गुप्तपरिणयस्य वर्णनं तथा च मन्त्रियौगन्धरायणस्य बुद्धिवैभवस्य वीरतायाश्च वर्णनं कृतमस्ति।

महासेनस्य कारागृहात् उदयनस्य उन्मोचनाय यौगन्धरायणः यां नीतिमाचरति सा सातिशयेन श्लाघनीयः अस्ति। महाकवेरिदं निखिलमपि विधानं हृदयहारकमस्ति। एतेन सहैव महासेनस्य राजप्रासादस्य दृश्यमपि कथमपि न्यूनं नास्ति। एतद्धि स्वीयेन सौन्दर्येण सर्वेषां चेतांसि चोरयति। नाटकस्यास्य कथावस्तु इत्थमस्ति -

वत्सदेशोद्भवः उदयनः रूपयौवनसम्पन्नः विशालकुलसम्भवः विदित-वेदितव्यः अधीतसर्वशास्त्रः राजकुमारः अस्ति। प्रद्योतः सेनाप्राचुर्यात् महासेननाम्ना प्रथितः अस्ति। तस्य पुत्री वासवदत्ता युवावस्थोपेता सुरूपा सगुणा विवाहयोग्या अस्ति। 'सुयोग्यवराय कन्या देया' इति चिन्तापरायणो प्रद्योतः आखेटाय स्वकीये नागवने प्रविष्टमुदयनं वशीकर्तुं 'नीलकुवलयतनु' नामकं कृत्रिमं गजं तत्र स्थापयति। उदयनः तत्र आखेटाय याति प्रद्योतसैनिकैश्च बन्दीभवति ।

यौगन्धरायणः एतद् वृत्तं निशम्य चिन्तितः भवति। राजमाता अपि स्वतनयस्य इमां दशां श्रुत्वा दु:खिता भवति। किन्तु सा जानाति यत् यौगन्धरायणः सुयोग्यः कुशलः अनुभवशीलः स्वामिभक्तः अस्ति। अतः सा तं स्वकीयं पुत्रं शत्रुकारागारात् मोचयितुं कथयति। यौगन्धरायणः प्रतिज्ञामाचरति। दैवयोगात् पार्श्ववर्तिराज्ञः अन्तःपुरे प्रविश्य स्वकार्यनिष्पादने समर्थो भवेत्।

द्वितीय अङ्के प्रद्योत महाराज्ञा अङ्गारवत्या वासवदत्तायाः विवाहाय मन्त्रणां करोति। तदैव कञ्चुकी तत्र प्रविश्य प्रसन्नतातिरेकेण 'गृहीतो वत्सराजः', इत्यस्य स्थाने वत्सराजः इत्येव ब्रवीति। तदनन्तरम् उदयनस्य घोषवती वीणाऽपि तत्र आनीयते। प्रद्योतः इमां वीणां वासवदत्तायै प्रयच्छति। महाराज्ञी अङ्गारवती निश्चयं करोति यत् वत्सराज एव सुयोग्यः वरः वासवदत्तायै।

तृतीय अङ्के वत्सराजस्य मन्त्रिणः तं कारागारद् मोचयितुं योजनां कुर्वन्ति। उदयनस्तत्र कथमपि वासवदत्तामवलोक्य तां प्रति अनुरक्तः भवति। स वसन्तकं सूचयति यत् वासवदत्तां विना कारागारात् बहिरागन्तुं न मे मनः। यौगन्धरायणः घोषवती वीणां नीलगिरिनामकं गजं वासवदत्तया सह उदयनं च स्वदेशे आनयनाय प्रतिज्ञां करोति।

चतुर्थे अङ्के वत्सराजः वासवदत्तया सह भद्रवती नाम्नीं हस्तिनीमारूह्य पलायते। प्रद्योतस्य सेना यौगन्धरायणस्य सेनामाक्रामति।

दुर्भाग्यवशात् यौगन्धरायणस्य कृपाण: खण्डित: भवति, शत्रवश्च तं अधिगृह्णन्ति। प्रद्योतस्य मन्त्री यौगन्धरायणेन उदयनस्य पलायनकर्मण: निन्दां करोति। कञ्चुकी महासेनद्वारा भृङ्गारनामकं सुवर्णपात्रं उपायनरूपेण राजभक्ताय यौगन्धरायणाय आनयति। यौगन्धरायण: प्रथमं तत् न गृह्णाति किन्तु यदा स जानाति यत् प्रद्योतेन वासवदत्ताया: उदयनस्य च विवाह: चित्रफलके सम्पादित: तदा स सहर्षमुपायनं स्वीकरोति। अन्तत: मेलनं भवति। भरतवाक्येन च नाटकं पूर्णतां प्राप्नोति।

विक्रमोर्वशीयम्

नाट्यकलाविकासदृष्ट्या 'विक्रमोर्वशीयम्' तु 'मालविकाग्निमित्रम्' नाटकस्य पश्चात् कालिदासस्य द्वितीयं नाटकम् अस्ति। पञ्चसु अङ्केषु विभक्तेषु अस्मिन् त्रोटके (उपरूपके) पुरुरवा -उर्वश्यो: पौराणिककथा वर्णिता अस्ति। इयं कथा 'मत्स्यपुराणे' प्राप्यते। अङ्कानुसारेण कथावस्तु एवम् अस्ति–

प्रथम: अङ्क: – उर्वश्या: शिवसेवानन्तरं कैलाशपर्वतात् इन्द्रलोकनिवर्तनम्, मार्गे 'केशी' नामकेन दैत्येन उर्वश्या: पीडनम्, उर्वश्या:, करूण–क्रन्दनं श्रुत्वा राज्ञा पुरुरवाद्वारा तस्या: रक्षणम्, द्वयो: मध्ये परस्परानुरागस्य प्रारम्भ:।

द्वितीय: अङ्क:– राजा पुरुरवाविदूषकयो: मध्ये उर्वशीविषयकस्य प्रेम्ण: वार्तालापम् उर्वश्या: तस्या: च सख्या: प्रेम्ण: वार्तालापश्रवणम्, उर्वश्या: प्रेमपत्रलेखनम् ।

तृतीय:अङ्क: – भरतमुने: शापप्रसङ्ग:। इन्द्रकृपा शापस्य अवधे: पुरुरवापुत्रदर्शनपर्यन्तं निर्धारणम् उर्वश्या: (पुरूरवा) नाटकनायकेन सह प्रेमपूर्वकं निवास:।

चतुर्थ: अङ्क:– उर्वश्या: कार्तिकेयस्य गन्धमादनवनं प्रति गमनम्, तत्र तस्या: लतारूपेण परिवर्तनम् वियोगे पुरुरवाविलपनम्, आकाशवाण्या पुरुरवाहेतो: सङ्गमनीयमणियुक्ताया: लताया: आलिङ्गनाय आदेश:, पुन: तस्या लताया: उर्वशीरूपेण परिवर्तनम्।

पञ्चम: अङ्क:– राज्ञ: पुत्रोत्पत्तिसूचना, उर्वश्या: विषाद:, इन्द्रलोकात् नारदस्य आगमनम्, इन्द्रस्य आदेशकथनम् यत् उर्वश्या: सदा सर्वदा पुरूरवासहधर्मिणीरूपेण निवास: भविष्यति इति।

इत्थं कलादृष्ट्या विक्रमोर्वशीयस्य स्थानम् मालविकाग्निमित्रस्य अभिज्ञानशाकुन्तलस्य च मध्ये स्थितम् अस्ति। कविना स्वप्रतिभया एकस्मिन् पौराणिके कथानके महत्त्वपूर्णं परिवर्तनं कृत्वा नवीनं रूपं प्रदत्तम्। भरतमुनिना उर्वश्या: मृत्युलोके गमनस्य शाप: कार्तिकेयस्य उपवने उर्वश्या: लतारूपेण परिवर्तनम्, एतेन परिवर्तनेन पुरुरवाविलाप: इत्यादिना कतिपयेन नवेन अनुसंधानेन अस्य नाटकस्य रोचकता परिवर्धते।

अस्मिन् नाटके शृङ्गारस्य सर्वासु दशासु अत्यन्तं मार्मिकं चित्रणं कृतमस्ति। अत्र संयोगविप्रलम्भयो: उत्तम: परिपोष: दृश्यते। यद्यपि 'विक्रमोर्वशीयम्' इत्यस्य भाषा अभिज्ञानशाकुन्तलमिव परिष्कृता नास्ति, तथापि सा प्रसादगुणोपेता सौष्ठवयुक्ता अलंकृता चास्ति। अस्य नाटकस्य लघुछन्दस: माधुर्यं वैविध्यं च निदर्शनरूपेण दर्शनीयम्।

उर्वश्याः अप्रतिमरूपत्वं दृष्टवा राजा मनसि एवं विचारयति–

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः।।

कालिदासस्य उपमाकौशलमपि अत्र विशेषरूपेण प्रस्फुटिमस्ति। उर्वश्याः मूर्च्छितदशायाः चेतनदशायाम् आगमनस्य अत्यन्तं मार्मिकं वर्णनं प्राप्यते–

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि–
नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गारोधः पतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्।।

काव्यसौन्दर्यदृष्ट्या विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थः अङ्कः अप्रतिमः अस्ति। तस्य प्राकृतपद्यानां गीतिसौन्दर्यं, प्रकृतिवर्णनं प्रेमीजनस्य विरहव्यथावर्णनं च समग्ररूपेण मेघदूतस्य पूर्वचित्रम् प्रस्तुतं कुर्वन्ति। नाट्यदृष्टया अपि इदं नाटकं सफलम् अस्ति।

मुद्राराक्षसम्

'मुद्राराक्षसम्' नाम नाटकम् महाकविना विशाखदत्तेन विरचितम् अस्ति। कविना विशाखदत्तेन रचितम् अपरं नाटकं 'देवीचन्द्रगुप्तम्' अन्येषु ग्रन्थेषु उद्धरणरूपेण प्राप्यते न तु स्वतंत्ररूपेण। 'मुद्राराक्षसम्' नाम नाटकमेव केवलं स्वतन्त्ररूपेण उपलभ्यते। इदमेव नाटकम् विशाखदत्तस्य प्रसिद्धेः आधारभूतम् अस्ति। अस्य नाटकस्य प्रस्तावनायां कविना स्ववंशपरिचयं प्रस्तुवन् स्वं बटेश्वरदत्तस्य पौत्रं पृथोः पुत्रम् च घोषितम् –

''अद्य सामन्तबटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्पृथुसूनोः कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिः मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयितव्यम्।''

परं तु इतिहासे 'बटेश्वरदत्तः' नामकस्य अथवा 'पृथुः' नामकस्य राज्ञः वर्णनं न प्राप्यते। अतएव विशाखदत्तविषये स्पष्टरूपेण कश्चिदपि निर्णयः सम्भवः नास्ति।

मुद्राराक्षसस्य रचनाकालगणनाप्रसङ्गे मतत्रयं विद्यते। अस्य भरतवाक्ये (अन्तिमश्लोके) 'दन्तिवर्मा', 'अवन्ति वर्मा', 'चन्द्रगुप्त' इति पाठैः त्रीणि अपि मतानि पुष्णन्ति। आचार्यरामचन्द्रमिश्रेण एवम् उल्लेखः कृतः।

'दन्तिवर्मा दक्षिणदेशे पल्लवनरेशो हि ७२० तमे खीष्टाब्दे भूमिं प्रशासत, परं तु अस्मिन् समये म्लेच्छोपद्रवः नासीत् इति भरतवाक्यम् न अन्वेति।

द्वितीयः चन्द्रगुप्तः ३७५-४१३ ख्रीष्टाब्दकाले आसीत् इति तस्मिन्नेव काले विशाखदत्तस्य समयः इति जायसवालः (इदमपि मतं न तथ्यं, यतः चन्द्रगुप्तकालात् ५० वर्षतः परतः हूणानाम् आक्रमणम् अजायत अतो न भरतवाक्यसङ्गतिः)। अवन्तिवर्मा एकः काश्मीरकः, अपरश्च कान्यकुब्जशासिता मौखरिवंश्यः। अस्यैव पुत्रो ग्रहवर्मा, महाराज-हर्षवर्धनस्य भगिनीं राजश्रियं परिणीतवान्। अस्यैव समये विशाखदत्तः मुद्राराक्षसं विरचितवान् इति मतमेव इतिहाससमर्थितं यतः अस्मिन्नेव काले हूणानां उपद्रवः पश्चिमोत्तरभारते अजायत। इयं घटना ५८२ ख्रीष्टाब्दसमीपे जाता, अतः मुद्राराक्षसस्य प्रणयनकालः षष्ठशताब्दी सिद्ध्यति।''

प्रायेण बहुभिः विद्वद्भिः विशाखदत्तस्य अयमेव: कालः समर्थ्यते।

कथानकम् –

'मुद्राराक्षसम्' सम्पूर्णे संस्कृतसाहित्ये एका विलक्षण नाट्यकृतिः विद्यते। सप्तसु अङ्केषु इदं नाटकं राजनीतिप्रधानं कूटनीतिसमाविष्टं चास्ति। अस्य कथावस्तु, क्लिष्टा कूटनीतियुक्ता चास्ति। अस्मिन् नाटके चाणक्यः मगधराजस्य नन्दस्य मन्त्रिणः राक्षसस्य च मुद्रया विविधानि कार्याणि करोति।

अतएव 'मुद्राराक्षसम्' नाम सार्थकम् अस्ति। अङ्कानुसारेण कथानकं संक्षेपेण एवम् अस्ति-

प्रथमोऽङ्कः– नान्दीपाठप्रस्तावनानन्तरं चाणक्यस्य प्रवेशः भवति। तेन नन्दवंशं विनाशयितुं कृतप्रतिज्ञावर्णनं राक्षसं वशीकर्तुं संकल्पश्च। चाणक्यस्य स्वगुप्तचरेण निपुणकेन राक्षसस्य मुद्राप्राप्तिः वर्णितास्ति।

द्वितीयोऽङ्कः– राक्षसस्य कूटनीतेः असफलतायाः वर्णनम्। चन्द्रगुप्त-चाणक्ययोः मध्ये विभाजनप्रयासवर्णनम् विफलत्वं च वर्णितम्।

तृतीयोऽङ्कः– चन्द्रगुप्तचाणक्ययोः छद्मकलहस्य मतभेदस्य च वर्णनम्।

चतुर्थोऽङ्कः– मलयकेतोः कपटमित्रस्य भागुरायणस्य कपटयोजनायाः वर्णनम्, राक्षसेन स्वयोजनायां विफलतायाः ज्ञानम्, नन्दवंशसिंहासने राक्षसेन चन्द्रगुप्तं निवार्य मलयकेतोः आसीनं कर्तुं प्रयासः।

पञ्चमोऽङ्कः– मलयकेतोः राक्षसे अविश्वासवर्णनम्, चाणक्यस्य कूटनीतेः उत्कर्षवर्णनं राक्षसस्य विरोधेन मलयकेतोः स्वसामन्तैः सह बन्धनम् ।

षष्ठोऽङ्कः– चाणक्येन समस्तशत्रुदलोपरि यूक्तिपूर्वकं स्ववशीकरणवर्णनम्, राक्षसस्य सैन्यशिविरात् निर्गत्य पाटलिपुत्रे आगमनम्, तत्र जीर्णोद्याने गुप्तचरेण राक्षसस्य अनुगमनम्, स्वमित्रस्य चन्दनदासस्य मृत्युदण्डं श्रुत्वा मित्रस्य रक्षार्थं प्रस्थानम् वर्णितम्।

सप्तमोऽङ्कः– चाणक्यस्य कूटनीतेः साफलस्य राक्षसस्य असाफल्यस्य च वर्णनम्, विवशीभूय राक्षसेन चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रित्वस्य स्वीकरणम्, मलयकेतोः स्वराज्यप्राप्तिः चन्दनदासस्य नगरश्रेष्ठपदस्य प्राप्तिः, प्रतिज्ञापूर्त्यनन्तरं चाणक्येन स्वशिखाबन्धनम्, भरतवाक्येन नाट्यसमाप्तिश्च।

मुद्राराक्षसस्य वैशिष्ट्यम् – मुद्राराक्षसे कतिपयानि एतादृशानि वैशिष्ट्यानि सन्ति यानि अन्येषु संस्कृतनाटकेषु न उपलभ्यन्ते। तानि द्रष्टव्यानि-

१. 'मुद्राराक्षसम्' पूर्णतया राजनीतिप्रधानं नाटकमस्ति यस्य आधारः ऐतिहासिकः विद्यते।

२. अत्र अङ्कानामपि विभाजनं दृश्येषु उपलभ्यते। तृतीये अङ्के नैकदृश्यपरिवर्तनं स्पष्टरूपेण ज्ञायते।

३. स्त्रीपात्राणां पूर्णतया अभावः वर्तते, अतएव शृङ्गाररसस्य अभिव्यञ्जना कुत्रापि न दृश्यते।

४. मुद्राराक्षसं विशुद्धं घटनाप्रधानं नाटकमस्ति, अतः कस्यापि रसविशेषस्य विशिष्टता न प्रतीयते। दशरूपककारेण धनञ्जयेन 'नाटकं रसाश्रितं भवेत्' एतद्दृष्ट्या इदं नाटकं वीररसप्रधानं नाटकम् अस्ति।

५. विशाखदत्तेन अस्मिन् नाटके धीरोदात्तः क्षत्रियः चन्द्रगुप्तः नायकरूपेण न स्वीकृतः अपितु ब्राह्मणः चाणक्यः नायकरूपेण स्वीकृतः।

६. अस्मिन् नाटके विदूषकस्य अभावः विद्यते। अतएव हास्यस्य अभावः, फलतः सर्वत्र गम्भीरं वातावरणं दृश्यते।

७. वास्तविकरूपेण इदं नाटकम् आद्यन्तं ओजस्वितायाः, पौरुषतायाः, तेजस्वितायाः च ओत-प्रोतम् अस्ति।

८. कार्यान्वितिदृष्ट्या अपि इदं नाटकं सफलतम् अस्ति। अत्र मित्रतायाः चित्रितानि, घटनानिर्वहणे च समर्थानि सन्ति।

९. नाट्यशास्त्रदृष्ट्या अस्मिन् नाटके सर्वेषाम् अपेक्षितानां नाट्यतत्त्वानां यथास्थाने समावेशः प्राप्यते। कथावस्तु-विकासदृष्ट्या पञ्चार्थप्रकृतीनां पञ्चावस्थानां च यथास्थाने निर्देशः, पञ्चसन्धीनामपि सम्यक्प्रयोगः विहितः। नान्दी-प्रस्तावनायुक्ता इयं कृतिः कवेः विशाखदत्तस्य अपेक्षितसर्वनाट्यगुणान्विता सफला कृतिः अस्ति।

१०. मुद्राराक्षसस्य रचनायाम् उत्कृष्टा कलात्मकता अस्ति। कविना पदे-पदे औचित्यविचारः कृतः।

भाषाशैली–

भाषाशैलीदृष्ट्या अपि इदं नाटकं श्रेष्ठम् अस्ति। नाटककारेण समय-परिस्थिति-पात्रानुसारेण भाषा-प्रयोगः कृतः। शब्दचयनम्, शब्दविन्यासः स्वाभाविकः आडम्बरविहीनश्च अस्ति। भावानुकूलैः सर्वत्र शब्दानां प्रयोगः कृतः परं तु मन्त्रणाकाले सुन्दर-सरस शब्दानां प्रयोगः। कथोपकथनं संक्षिप्तं परं तु सारगर्भितम् अस्ति। अत्र संस्कृतभाषायाः अतिरिक्तं नाटककारेण शौरसेनी-महाराष्ट्र-मागधी-प्राकृतभाषायाः प्रयोगः कृतः, यत् संस्कृतनाटकेषु आवश्यकमस्ति।

महाकवेः विशाखदत्तस्य शैली विषयानुरूपेण गाम्भीर्येण ओत-प्रोतम् अस्ति। शैल्याः गाम्भीर्येण कवेः कविताकामिनी मन्दमन्थरगत्या चलति। कवेः पदावलिः सशक्ता, प्रवाहमयी स्वाभाविका चास्ति। उदाहरणं द्रष्टव्यम् अस्ति –

आस्वादित-द्विरद-शोणित-शोण-शोभां,
सन्ध्यारूणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारित-मुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम्।।

विशाखदत्तस्य शैल्यां कुत्रापि कृत्रिमता नास्ति। काव्योचिता उदात्तता सर्वत्र विद्यमाना अस्ति। वीररसस्य परिपाकं अत्यन्तं रमणीयम् अस्ति। गौडीरीतेः प्रयोगेण वीररसस्य अभिव्यञ्जना आकर्षिका–

अलङ्कारेषु उपमा-रूपक-श्लेष-अर्थान्तरन्यास-अप्रस्तुतप्रशंसा-समासोक्तीत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः सफलतापूर्वकः कृतः अस्ति। व्यंग्यार्थप्रतीतिः नाटककारेण श्लेषद्वारा अतिकुशलतया अभिव्यञ्जिता। छन्दस्सु शार्दूलविक्रीडितं-स्रग्धरा-वसन्ततिलका-शिखरिणी- अनुष्टुप्-आदीनां सम्यक् प्रयोगः विहितः।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः–

१. 'प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्' नाट्यकृतिः कस्य रचना अस्ति ?

(क) कालिदासस्य (ख) भासस्य
(ग) बाणस्य (घ) भवभूतेः ( )

२. स्वप्नवासवदत्तायाः पूर्वभागम् अस्ति ?

(क) उत्तररामचरितम् (ख) प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
(ग) महावीरचरितम् (घ) वेणीसंहारम् ( )

३. 'विक्रमोर्वशीयम्' इत्यस्य रचनाकारस्य नाम किम् ?

(क) भासः (ख) बाणभट्टः
(ग) कालिदासः (घ) भवभूतिः ( )

४. 'विक्रमोर्वशीयम्' इति नाटकस्य कथा पूर्वरूपेण कुत्र प्राप्यते?

(क) विष्णुपुराणे (ख) अग्निपुराणे
(ग) मत्स्यपुराणे (घ) वायुपुराणे ( )

५. 'देवीचन्द्रगुप्तम्' इत्यस्य रचनाकारः अस्ति?

(क) कालिदासः (ख) बाणभट्टः
(ग) विशाखदत्तः (घ) भासः ( )

अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः –

१. 'प्रतिज्ञायौगन्धरायण' नाटकम् कतिषु अङ्केषु विभक्तं अस्ति?

२. विक्रमोर्वशीयम् नाटके कस्य रसस्य प्रमुखरूपेण वर्णनम् अस्ति ?

३. मुद्राराक्षसस्य रचनाकारः कः अस्ति ?

४. 'मुद्राराक्षसम्' इति नाटकं कतिसु अङ्केषु विभक्तं अस्ति ?

लघूत्तरात्मक प्रश्नाः –

१. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् इत्यस्य कथासारं संक्षेपेण लिखत।

२. मुद्राराक्षसस्य वैशिष्ट्यं संक्षेपेण लिखत ।

निबन्धात्मक प्रश्नाः –

१. भाषाशैलीदृष्ट्या 'मुद्राराक्षसम्' इत्यस्य नाटकस्य समीक्षणं कुरुत ?

२. 'विक्रमोर्वशीयम्' इति नाटकस्य कथासारं वैशिष्ट्यं च लिखत ?

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः-उत्तरमाला

१. (ख) २.(ख) ३. (ग) ४. (ग) ५. (ग)

❀ ❀ ❀